

PAPER DETAILS

TITLE: Namaz ve Yahudilikteki Günlük İbadet

AUTHORS: Sinasi GÜNDÜZ

PAGES: 215-238

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/624212>

NAMAZ VE YAHUDİLİKTEKİ GÜNLÜK İBADET

Şinasi GÜNDÜZ*

Öz

Yahudilikte günlük ibadet (*tefila*), İslam'daki namazla ilgili olarak süregelen bir tartışma konusudur. Bazıları Yahudi günlük ibadetlerinin özellikle şekil ve biçim açısından İslam'daki namazın (*salât*) kökeni olduğunu ve Hz. Muhammed'in namazı Yahudi kültür çevresinden öğrendiğini tartışmaktadır. Ancak Yahudilikte günlük ibadetlerin gelişimine dair tarihsel süreç bunun desteklememektedir; zira Hz. Muhammed'in peygamberliği döneminde İslam'daki namaza benzer bir şekil ve biçime rastlanmamaktadır. İlk elden Yahudi dinsel literatürü incelendiğinde Yahudilikte günlük ibadetlerin tapınaktaki günlük kurban ritüellerinden hareketle günde üç vakit olacak şekilde Yazıcı Ezra başkanlığındaki bir heyet tarafından düzenlendiği anlaşılır. İkinci Tapınağın yıkılışı sonrası günlük ibadet geleneğinde bazı değişiklikler oldu ve İslami dönemin başlangıcında günlük ibadetler genelde ayakta durmak suretiyle eda edilmekteydi. İlerleyen İslam egemenliği döneminde ise Yahudi kültüründeki günlük ibadet geleneği İslami uygulamalardan etkilendi. Sadece Anan ben David tarafından kurulan 8. yy Karailiği değil, ana gövde Rabbinik gelenek de İslam geleneğinden etkilendi. Böylelikle 12. yy'ın ünlü Yahudi din bilgini Maimonides, şekil ve biçim açısından ibadet öncesi temizlenme ritüelini ve ibadetleri yeniden düzenlemek suretiyle Rabbinik Yahudiliğin günlük ibadetlerini gözden geçirdi. Böylece kolların ve ayakların yıkanması, tam rükû ve secde gibi şekiller Ortaçağ'da Yahudiliğin hem Karailik hem de Rabbinik geleneğinde ortaya çıktı. Günümüz Yahudiliğine geldiğimizde, Rabbinik gelenek bağlısı Yemen ve Etiyopya Yahudiliği gibi bazı gruplarla Karai ve Samiri Yahudiliği haricinde Yahudilerin kahir çoğunluğu günlük ibadetlerini genelde ayakta icra ederler ve tam rükû ve secde gibi ritüellere yer vermezler. Bununla birlikte genelde Talmide Ha-Rambam olarak bilinen bazı revizyonist gruplar Yahudi günlük ibadetlerinin şeklini ve biçimini Ortaçağ'da Maimonides gibi Yahudi din bilginlerinin tanımlamalarından hareketle yeniden inşa etmeye çalışmaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Yahudilik, tefila, günlük ibadetler, Karailik, Rabbinik Yahudilik, Maimonides, namaz, İslam, Hz. Muhammed

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, e-mail: sgunduz@istanbul.edu.tr

SALÂT AND THE DAILY PRAYER IN JUDAISM

Abstract

The daily prayer (tefilla) in Judaism is currently a debate of argument in connection to the daily prayers (salat) of Islam. Some argue that the Jewish daily prayers are the origin of Islamic prayers particularly in the context of form and shape, and that the Prophet Muhammed has learned it in a milieu of Jewish culture. However, the historical development of daily prayers in Judaism does not support this argument, since we do not trace such form and shape in Jewish daily prayers resembling salat in Islam at the period of prophecy of Muhammad. When the first-hand Jewish literature is examined it is seen that the daily prayers are arranged as three times daily rituals, mainly due to the daily sacrificial rituals in the temple, by an assemble headed by Ezra, the Scribe. After the destruction of the Second Temple, there has been some changes in the tradition of daily prayer, and at the very beginning of Islamic period it has been performing by standing in general. Later in Islamic domination period the tradition of daily prayers in Jewish culture has been influenced by Islamic customs. Not only the sect of Karaites of the 8th century, founded by Anan ben David, but also the Rabbinic tradition, the main body, was influenced by the Muslim tradition. Hence Maimonides, the famous Jewish scholar of the 12th century, reviewed the daily prayers of Rabbinic Judaism, reorganizing it as well as washing rituals in context of shape and form. Thus, such forms as washing arms and feet, full bowing down and prostration appeared in both Karaite and Rabbinic tradition of Judaism in the Middle Age. As for Judaism today, except for some groups such as Yemenite and Ethiopian Jews in Rabbinic context, and Karaite and Samaritan Jews in non-Rabbinic contexts, the majority of Jews perform their daily prayer rituals in standing and do not give place the ritual like full bowing down and prostration. However, some revisionist Jewish groups mainly known as Talmide Ha-Rambam try to reorganize the form and shape of Jewish daily prayer as it was described by Jewish scholars like Maimonides in the Middle Age.

Keywords: Judaism, tefilah, daily prayers, Karaites, Rabbinic Judaism, Maimonides, salat, Islam, Prophet Muhammad

Giriş

Aslında bu çalışmanın başlığı “Namazın kaynağı Yahudilikteki günlük ibadet mi?”, “Yahudilikte günlük ibadet olarak namaz var mı?”, ya da “Hz. Muhammed namazı Yahudilerden mi öğrendi?” şeklinde de verilebilirdi. Zira günümüzde özellikle sosyal medya ortamında belirli çevrelerin İslam’daki namazla (*salât*) ilgili bu bağlamda bir tartışma yürüttüğü biliniyor. Bu çevrelerin, Hz. Muhammed’in şekil ve biçim olarak namazı öğrendiği kaynak olarak Yahudiliğe, Yahudi geleneğine dikkat çektikleri, Hz. Muhammed’in bir bakıma namaz konusundaki öğretmenin / yol göstericisinin kendi zamanında Hicaz bölgesinde yaşayan Yahudiler olduğunu iddia ettikleri görülüyor.

Erken dönem hadis ve siyer kaynaklarının namazın nasıl kılınacağı konusunu Hz. Muhammed’e risâletin hemen akabinde Cebrail’in öğrettiğini belirtmesine rağmen,¹ bu çevrelerin, Hz. Muhammed’in bunu Yahudilerden görüp öğrenmiş olabileceğini, dolayısıyla o dönem Yahudilerinin İslam’daki namaz gibi içinde kıyam, kıraat, rükû, secde ve diz üstü oturuş gibi rükünlerden ve vakitleri belirlenmiş rekatlardan oluşan bir namazlarının olduğunu iddia etmeleri dikkati çekmektedir. Dile getirilen bu iddialara Yahudilik açısından dayanak olarak kullanılan veriler olarak da bazı çağdaş revizyonist Yahudi yazarların, Yahudilikteki günlük ibadetlere (*tefila*) yönelik yaptıkları tanımlamalarla günümüzdeki bazı Yahudi grupların İslam’daki namaza tıpatıp benzerlik gösteren bir ibadet eda ettiklerine dair online ortamda dolaşan bir takım görüntülerin kullanıldığı görülmektedir.

Bununla birlikte bu çevrelerce Yahudilikteki günlük ibadet konusunda çıkarımlarda bulunulurken, mahiyet, içerik ve şekil olarak ibadetlere (özelde günlük ibadetlere) ilişkin ritüellerin Yahudi geleneğindeki durumunun ve gelişim tarihinin dikkate alınmadığı dikkati çekiyor. Yahudi ibadetleriyle ilgili, birkaç Ortodoks revizyonist yazarın Yahudi günlük ibadet sisteminin yeniden inşasına yönelik yaptıkları çalışma dışında, Yahudi günlük ibadetlerine ve bunların gelişim tarihine dair ilk elden literatürün ve diğer materyalin göz ardı edildiği ya da bilinmediği görülüyor. Hatta bu çevrelerce kendi iddialarına dayanak olarak gösterilen bazı makaleler bile işlerine geldiği gibi kullanılıyor. Öyle ki Yahudi tefilasını /günlük ibadetini şekil ve biçim olarak İslam’daki namaza benzer şekilde tanımlamaya çalışan Yahudi yazarların, bu benzerliğe yönelik bazı tespit ve analizleri görmezden geliniyor. Örneğin bu konuda sosyal medya ortamında sıkça atıfta bulunulan Ben Abrahamson’un “Tracing the Derivation of Prayer Positions from Torah, to Temple Times,

1 Bu konuda bkn. İbn Hişâm, *Sîretu İbn Hişâm*, Mısır 1955, I, s. 244-245; Tirmizî, “salât”, 1: 149; Ebû Dâvud, “salât”, 2: 393.

to the Modern Practice” başlıklı çalışmasında, Ortaçağ Rabbinik geleneğine dayalı olarak Yahudi tefilasını İslam’daki namaz ibadetiyle karşılaştırarak yeniden restore etmeye çalışırken, şekil ve biçim olarak İslam’daki namaz ibadetinin Ortaçağ Rabbinik gelenek üzerindeki etkisine işaret ediyor olması görmezden geliniyor.² Bunun görmezden gelinmesinin nedeni oldukça açıktır. Zira böylesi bir durum, Hz. Peygamber’in namazı olsa olsa Yahudilerden öğrenmiş olabileceği yönündeki önyargıya dayalı paradigmaya tezat teşkil etmektedir.

Diğer taraftan şekil ve biçim olarak namazın Hicaz bölgesi Yahudilerinden öğrenilmiş olabileceğine dair iddiada genelde literal Kur’an okumalarına dayalı bir akıl yürütmenin esas alındığı ve bundan hareketle birtakım sonuçlara ulaşılmaya çalışıldığı dikkati çekiyor. İslam tarihinde, Hz. Muhammed’in Mekke döneminde namazı nasıl öğrendiğine ve icra ettiğine dair mevcut İslami literatüre, erken dönem hadis ve siyer kaynaklarına mesafeli duruluyor. Erken dönem İslami kaynaklara mesafeli durmanın kuşkusuz en görünür nedeni; sünnet, icmâ gibi İslam’ın tarihsel yaşanmışlığına dair geleneğin güçlü referanslarına şüpheyile bakan ve dini/İslam’ı yalnızca Kur’an’ın literal metninden hareketle anlamayı, daha doğru bir ifadeyle yeniden inşa etmeyi yöntem olarak benimseyen bir zihniyet yapısının Kur’an’dan hareketle iddialarını temellendirmeye çalışmasıdır.

Diğer yandan literal Kur’an okumalarından hareketle Hz. Muhammed’in namazı Yahudilikten aldığı ya da öğrendiği iddiası aslında oldukça ironiktir; çünkü Kur’an, henüz Mekke dönemindeyken Hz. Muhammed’in tebliğ ettiği dini/öğretiyi reddederken, bunu ona birilerinin öğrettiği iddiasında bulunan müşriklerden bahsetmekte ve onların bu iddialarını reddetmektedir. Nitekim, Hz. Muhammed’in tebliğiyle yüz yüze geldiklerinde bazı müşrikler, “ona bir insan öğretiyor” iddiasında bulunmuşlardı. Oysa Allah, onların böyle dediklerine dikkat çektikten sonra, “ima ettikleri kimsenin dili yabancısıdır; bu ise gayet açık bir Arapçadır” diyerek,³ müşriklerin bu iddiasının saçmalığını vurgulamıştır. Tefsir kaynakları müşriklerin ima ettikleri bu yabancı kişinin Mekke’de ehli kitaptan birileri (örneğin bir Hristiyan köle) olduğunu tartışırlar. Kur’an’ın reddettiği bu iddia ilerleyen dönemlerde de sürdürülmüş ve ortaçağ boyunca özellikle çeşitli Yahudi ve Hristiyan çevreler Kur’an da dahil din bağlamında tebliğ ve temsil ettiği hususlarda, ehli kitap geleneğine

2 Abrahamson, söz konusu çalışmasında Ortaçağ’da İslam’daki namazın Yahudi uygulaması üzerine etkisine şöyle dikkat çekmektedir: “*It also opens the possibility that Islamic custom may have influenced medieval rabbinic custom*”. Abrahamson, B., “Tracing the Derivation of Prayer Positions from Torah, to Temple Times, to the Modern Practice”, 2010, http://ebooks.rahnuma.org/religion/Comparative_Religions/Islamic-Jewish%20Prayer%20Positions.pdf

3 Nahl, 16/103.

mensup birilerinin (örneğin rahip Bahira'nın ya da Sergius'un) Hz. Muhammed'e hocalık yaptığı ileri sürülmüştür.⁴

Aslında son birkaç yüzyıldır oryantalistlerin, İslam'daki namazın Hz. Muhammed tarafından nereden ve nasıl alınmış olabileceğine dair benzer görüşler ileri sürdükleri bilinmektedir. Tıpkı Hz. Muhammed döneminde yaşayan Hicaz bölgesi gayrimüslimlerinin tutumunda olduğu gibi, Kur'an'ın vahiy ürünü olduğuna ve Hz. Muhammed'in risaletine inanmayan oryantalistler, Kur'an muhtevasında yer alan birçok hususla İslam'ın inanç ve ibadet sistemine Ortadoğu dinlerinden köken arama çabasında olmuşlardır. Bu minvalde İslam'ın taharet (Gusül ve *vudû*-abdest) ve namaz (*salât*) ibadeti ile ilgili olarak da İslam'ın zuhuru dönemi gayrimüslim çevrelere işaret edilmiştir. Örneğin İslami ibadetlerde ve bunun parçası olarak kullanılan kıraatte ve duada sıklıkla kullanılan *rabbu'l-âlemîn*, *allâhu ekber*, ve *rabbuke fekebbir* ve *fâtiha* gibi birçok kavram ve ifadenin Yahudi geleneğinde de bulunduğu⁵ ve bundan hareketle bunların Yahudilikten adapte edildiği ileri sürülmüştür. İslam'daki beş vakit namaz konusunda Pers etkisine dikkat çeken Goldziher yanında⁶ birçok oryantalist Yahudi-Hıristiyan bir kültür dünyasına işaret etmişlerdir. Arapça *slv* fiil kökünden türeyen *salât* teriminin Aramice/Süryanice *selota* (dua) kelimesinden geldiği ve İslam öncesi dönem şiirlerinde de yaygın olarak rastlanan bu terimin Arap diline Süryaniceden kazandırılmış olabileceği Nöldeke, Wensinck ve Horowitz gibi birçok oryantalist tarafından dile getirilmiştir.⁷ Bu terimin günümüz geleneksel Yahudi liturjisinde de "dua" anlamında kullanıldığına işaret edilmiştir.⁸ Louis Ginzberg gibi araştırmacılar, İslam'daki ibadet biçiminin muhtemelen Arap yarımadasındaki Yahudilerden etkilenme sonucu ortaya çıktığını tartışmışlardır. Başlarda kiblenin Kudüs'e dönük olmasına değinen Ginzberg, ana gövde Yahudi geleneğinden uzakta olan ve ibadetlerinde bir şekilde bazı arkaik formları temsil eden Hicaz bölgesi Yahudilerinin İslam ibadet şekillerinde etkili oldukları iddiasını dile getirmiştir.⁹

4 Bu konuda bkn. Gündüz, Ş., "Kur'an kıssalarının kaynağı Eski Ahit mi? Yapı, muhteva ve kaynak açısından Torah kıssaları", *Kur'an Kıssalarının Anlam ve Değeri (IV. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu)*, Ankara: Fecr, 1998.

5 Firestone, R., "Rituals: Similarities, Influences, and Processes of Differentiation", A. Meddeb, B. Stora (eds.), *A History of Jewish-Muslim Relations: From the Origins to the Present Day*, Princeton University Press 2013, s. 703.

6 Mannot, G., "Şalât", in: *Encyclopaedia of Islam*, H.A.R. Gibb (ve diğerleri), Leiden, c. 8, s. 932.

7 Bkn. Jeffery, A., *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Leiden: Brill 2007, s. 198-199. Sadece İslam'daki namaz değil, namazla yakından ilişkili abdestin de (vudu') Yahudi etkisi altında İslam kültürüne girdiği oryantalistlerce yaygın şekilde savunulmaktadır. Bkn. Schacht, J., "Wudu", *The First Encyclopaedia of Islam*, 1913-1936, Brill 1993, s. 1140-1141.

8 Firestone, "Rituals: Similarities, Influences, and Processes of Differentiation", s. 702.

9 Ginzberg, L., "Adoration, Forms of", *The Jewish Encyclopedia*, 1906, c.1, s.211, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/855-adoration-forms-of>

Oryantalistler tarafından dillendirilen ve İslam'daki yalnızca namazın değil, namazla yakından ilişkili olan kible, abdest, gusül ve teyemmüm gibi diğer ibadet biçimlerinin de köken itibarıyla Yahudi ve Hristiyan geleneğiyle yakından irtibatlı olduğu, Hz. Muhammed'in erken dönemlerden itibaren bu ibadet biçimlerini Yahudi ve Hristiyan bir çevreden/gelenekten alıp öğrendiğine yönelik bu iddiaların, yalnızca oryantalist çevrelerle sınırlı kalmadığı, yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi İslam dünyasından çeşitli kesimlerce de tekrarlanmakta olduğu dikkat çekicidir. Oryantalistlerin İslam'a köken arama çabaları bağlamında dillendirdikleri iddiaların ve kabaca son iki asırdır İslam dünyasında ortaya çıkan ve sünneti, icmâyı, hadisi ve erken dönem İslam kaynaklarını adeta göz ardı ederek yalnızca literal Kur'an okumalarından hareketle "nevzuhur bir İslam anlayışı" inşa etmeye çalışan kesimlerin amaç, gaye ve motivasyonlarının arka planı bir tarafa, ele aldığımız, günlük ibadet olarak namaza Yahudilikten bir köken arama teşebbüsünün ne kadar tutarlı olduğu, örneğin Yahudilikte günlük ibadetlerle ilgili durumun ne olduğu üzerinde ciddi olarak durulması gereken bir konudur. Bu çerçevede özellikle şu iki soru titizlikle cevaplanması gereken hususlardır: Yahudilik kutsal metinleri ve tarihsel gelişimi incelendiğinde *tefila*, yani Yahudilikteki günlük ibadetler konusunda neler söylenebilir? İslam öncesi dönemde ve Kur'an'ın nüzulü esnasında Yahudilikte, İslam'daki namaza ve abdeste benzer ya da karşılaştırılabilir bir ibadet var mıdır?

Bunlara Yahudilik açısından, Yahudiliğin tarihsel süreçte geçirdiği evreler göz önünde bulundurularak bir cevap aramak doğru olacaktır. İbadet sisteminin gelişimi açısından Yahudilik tarihi; tapınak öncesi dönem, birinci tapınak dönemi, ikinci tapınak dönemi ve Talmud, İslam egemenliği dönemi ve günümüz şeklinde çeşitli evreler halinde ele alınabilir.

Tapınak Öncesi Dönem

Bu dönemde Yahudilikte günlük ibadetlerle (*tefila*)¹⁰ ilgili belirli bir şeklin, vaktin ya da usulün olmadığı konusunda yaygın bir kanaat söz konusudur.¹¹ Bu döneme ilişkin kutsal metin ifadelerinde "Tanrınız Rabbe kulluk

10 Tefila; Tanrı ile övgü, şükran, meditasyon, ricada bulunmak ve benzeri şekillerde kurulan iletişim ifade tarzı olan ibadet şeklinde tanımlanmaktadır. Bkn. Basalel, Y., *Yahudilik Ansiklopedisi*, İstanbul: Gözlem 2002, c. 3, s. 725. Yahudi geleneğinde günlük ibadetle ilgili kullanılan terim olan *tefila*'nın tam olarak bunun karşılığı olmadığı, *tefila*'nın bundan daha kapsamlı bir anlamda kişinin kendini kalben tanrıya adanarak ibadet etmesi anlamına geldiği yönünde bazı yaklaşımlar vardır. Bundan başka Yahudi geleneğinde "tapınmak, kulluk etmek" anlamında *avodah* terimi, "dua ve yakarma" anlamına *bakaşah* ve "ibadet etme" anlamına *şevah* terimleri de vardır. Bkn. Freeman, T., "What is Tefillah? A Labor of the Heart", https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/1452805/jewish/Tefillah.htm

11 Bkn. Hawary, M., "Prayer in Judaism and Islam", A. Meddeb, B. Stora (eds.), *A History of Jewish-Muslim Relations: From the Origins to the Present Day*, Princeton University Press 2013, s. 714.

edeceksiniz”¹² ve “bütün yüreğinizle Tanrıya ibadet etmek”¹³ gibi emirler yer almakla birlikte ünlü Yahudi bilgin Maimonides’in vurguladığı gibi Tanrıya yapılacak ibadetin sayısı, şekli ya da zamanı Torah’da belirlenmemiştir.¹⁴ Bununla birlikte Yahudi kutsal kitabından bu dönemde Tanrıya yakarmak için elleri açma, kendini yere atma ve başını dizleri arasına koyma gibi düzenli olmayan bazı münferit ibadet biçimlerinin varlığı anlaşılmaktadır. Örneğin Musa, henüz Mısır’dayken Rabbe ellerini açıp yakarmaktan bahseder,¹⁵ Yuşa ise Rabbin meleği önünde yüzüstü yere kapanıp secde eder.¹⁶ İlyas peygamber de ibadet için yere kapanarak yüzünü dizleri arasına koyar.¹⁷ Yine bu dönemde zaman zaman İsrailoğullarından putperestliğe temayül eden bazıların Baal gibi çeşitli uluhiyetlerin putları önünde diz çöküp putu öptükleri de bilinmektedir.¹⁸ Tanrıya el açma, yere kapanma, methetme ve yakarma yanında patriarklar (ata-peygamberler) ve diğer peygamberler tarafından icra edilen kanlı (kesme ve yakma şeklinde) ve kansız kurban törenleri (*korbanot*) bu dönemdeki temel ibadet biçimi olarak dikkat çekmektedir. Ancak bunların günlük bir ibadet olarak yapılması, ya da bunların sayısına veya zamanına dair bir belirleme söz konusu değildir. Bununla birlikte lohusalık ve benzeri manevi kirlenme sayılan durumlarla günah işleme gibi durumlarda oluşan kirlenmeden arınmak ve şükran amacıyla yapılan kesme ve yakma şeklindeki kanlı ve tahıl sunusu şeklindeki kansız kurban törenleri vardır.¹⁹ Bu dönemde oluşan manevi kirlerden arınma konusunda çeşitli temizlenme kuralları söz konusudur. Örneğin kesilen kurban kanlarının parmakla buluşma çadırının önüne doğru serpilmesi, kurbanı yakan kişinin giysilerinin yıkılması, kendisinin de yıkanması, herhangi bir cesede dokunan ve 7 gün kirli sayılan kişinin üçüncü ve yedinci günlerde temizlenme suyuyla kendini arındırması, kirli sayılan bazı objelerin üzerine su serpilmesi gibi temizlenme ritüellerine rastlanılır.²⁰ Bundan başka lohusalıktan temizlenme için belirli bir süre bekleme ve akabinde kurban sunma şeklindeki kurallar da vardır.²¹

12 Çıkış 23:25.

13 Yasanın Tekrarı 11:13.

14 Bkn. Maimonides, *Mishna Torah*, “hilkot tofila”, 1:1 (İngilizceye çeviri Eliyahu Touger, https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/920161/jewish/Tefilah-and-Birkat-Kohanim-Chapter-One.htm)

15 Çıkış 9:29. Ellerini açıp Tanrıya yakarmak Yeşaya’nın ağzından Tanrının bir sözü olarak Birinci Mabet döneminde de görülür: ““Ellerinizi açıp bana yakardığınızda gözlerimi sizden kaçıracağım. Ne kadar çok dua ederseniz edin dinlemeyeceğim.” Yeşaya 1:15.

16 Yuşa 5:14.

17 1 Krallar 18:42.

18 Bkn. 1 Krallar 19:18.

19 Örneğin Bkn. Levililer 1; 6:8-13; 8:18-21; 16:24; 2; 6:14-23; 4:1-5; 6:24-30; 5:14-6; 7:1-6; 12; 17.

20 Bkn. Sayılar 19.

21 Bkn. Levililer 12:1-8.

Birinci Tapınak Dönemi

Düzenli ibadetler açısından Yahudilik tarihinde Bet Amikdaş'ın yani tapınağın inşası adeta bir milattır. Yahudi geleneğine göre kral Süleyman (MÖ 971-931) tarafından inşa edilen mabette kurban törenleri başlamıştır.²² Tapınağın inşasının gerçekleştiği MÖ 10. yy'dan tapınağın Babilliler tarafından yıkıldığı MÖ 6. yy'a kadar geçen Birinci Tapınak Dönemi'nde Yahudi geleneğindeki günlük ibadet, esas itibarıyla tapınakta yapılan törenlerle ilişkilidir. Tapınak sunumlarına dayalı olan bu formal dualar, kanlı kurban törenleri ve tahıl sunuları şeklindedir. Bu törenler bu dönem ibadetinin esasını oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu dönemde kişisel bazı dualara rastlandığı da bilinmektedir. Bu döneme ilişkin literatürde Tanrının huzurunda eğilmek, diz çökmek ve secde etmekten bahseden birtakım ifadelerle rastlanılır. Örneğin Mezmurlar'da, "gelin Rabbin önünde eğilelim, diz çökelim" denilmektedir.²³ Ancak bununla birlikte eğilmek, diz çökmek ve secde etmek düzenli bir günlük ibadet olarak değil ibadette bireysel bir tutum olarak karşımıza çıkar.

Tapınak döneminde tapınak kurallarıyla ilişkili çeşitli temizlenme ritüelleri de belirlenmiştir. Özellikle tapınakta kurban törenlerini icra edecek din adamları (Kohenler ve yardımcıları Leviler) için temizlenme kuralları detaylı olarak açıklanmıştır. Tapınağa giriş ve kurban törenleri öncesi kirlenme sayılan bazı durumlardan temizlenme istenirdi. İnsan ve hayvan cesedine değmeme, cüzzam ve benzeri bedensel hastalıklardan uzak durma, meni ve mezi gibi kirliliklerden arınma şart koşulurdu. Kirlenme durumunda *mikve*-de (özel yapılmış havuz, akarsu, göl ya da nehirde) yıkanma gerekirdi.

İkinci Tapınak Dönemi ve Talmud

Babil sürgününün sona ermesi ve Zerubbabel tarafından tapınağın yeniden inşası²⁴ sürecinde Yahudilik tarihinde günlük ibadetler açısından önemli bir dönem başlamıştır. İkinci tapınağın inşası öncesi dönemde Yahudi geleneğinde belirli bir günlük ibadet şekli ya da belirli bir ibadet zamanı söz konusu değildir. Dualar ve dua vakitleri konusunda kişiye bağlı spontan bir durumun var olduğu kabul edilir.²⁵ MÖ 586'da Birinci tapınağın Babil kralı Nabukadnezzar tarafından yıkılması sonrası başlayan diaspora ve sonrası dönemde Yahudi geleneğinde mabette icra edilen günlük kurban törenlerine karşılık dua içerikli günlük ibadetler ortaya çıkmıştır. Örneğin Danyal kita-

22 I Krallar 8: 62-64.

23 "Gelin, tapınalım, eğilelim, bizi yaratan Rabbin önünde diz çökelim." Mezmurlar 95:6.

24 Ezra 4-6.

25 Bkn. Donin, H. Halevi, *To Pray as a Jew: A Guide to the Prayer Book and Synagogue Service*, Basic Books 1980, s. 10.

bında peygamber Danyal, Babil'deki evinden Kudüs yönüne yönelerek günde üç kez tanrıya dua etmektedir.²⁶ 1 Tarihler 23:30'da ise tapınakta icra edilen günde iki kez duadan söz edilir.²⁷

İkinci Tapınak Dönemi olarak adlandırılan bu dönemde günlük ibadetler açısından belirliyi figür “yazıcı Ezra”dır (Ezra ha-Sofer). Tapınağın inşası sonrası Kudüs'e dönen Ezra (y. MÖ 458) ve başkanlığındaki dini heyet (Büyük As-samble) bir dizi düzenlemeye gitmiş (y. MÖ 445) ve bunun bir parçası olarak da günlük ibadetlere ve bu ibadetlerde okunması gereken şükür dualarına ilişkin düzenlemeler (*šemone esrey*, on sekiz kutsama), dua dizinleri karşımıza çıkmıştır.²⁸ Maimonides; Ezra ve başkanlığında oluşan dini meclisin tapınakta icra edilen günlük kurban törenlerinin sayısına karşılık olarak günlük ibadetlerin sayısını belirlediğini, dolayısıyla günlük icra edilen iki kurban karşılık günlük iki ibadet sayısının ortaya çıktığını ve buna üçüncü bir kurban karşılığı üçüncü bir günlük ibadetin eklendiğini tartışır. Böylelikle ona göre güneş yükseldiğinde ya da günün ilk üçte birinde icra edilen sabah ibadeti *şaharit*, öğle sonrası ibadeti *minha* ve sabah ibadeti sonrası icra edilen ilave ibadet *mussaf* belirlenmiştir. *Mussaf* (ilave) adı verilen bu dua Şabat'ta ve kutsal günlerde sabah duası sonrası icra edilmiştir. Maimonides, ayrıca zorunlu olmayan bir akşam ibadetinin (*arvit* ya da *maariv*) ihdas olunduğunu da belirtir. Bu durumda Ezra'nın reformlarında sabah icra edilen *şaharit* ve öğle sonrası eda edilen *minha* ile gün batımı ile gece yarısı icra edilen ve zorunlu olmayan *arvit* günlük üç dua olarak karşımıza çıkmaktadır. Maimonides, bundan başka yılda bir kez Yom Kippur'da icra edilecek *Neilah* (kapanış) adında bir başka ibadetin de oluşturulduğunu vurgular.²⁹ Ezra tarafından günlük ibadete ilişkin inşa edilen günlük üç vakit dua (*şaharit*, *minha* ve *arvit*) ritüeline dayalı bu uygulama o tarihten itibaren Yahudi hukukunun (*halaka*) bir parçası olmuştur.³⁰ Bu dönemde tapınakta icra edilen günlük kurban törenleriyle birlikte bu günlük ibadetler de Yahudi günlük hayatında yer almıştır.

Diğer taraftan antik dönemde Yahudi din bilginlerinin dua sayısı ile ilgili çeşitli tartışmalar yaptıkları ve kutsal metinlerden hareketle günlük olarak

26 “Danyal yasanın imzalandığını öğrenince evine gitti. Üst odasının Yerusolim yönüne bakan pencereleri açtı. Daha önce yaptığı gibi her gün üç kez diz çöküp dua etti, Tanrısına övgüler sundu. Ona tuzak kuran adamlar hep birlikte oraya gittiklerinde, onu Tanrısına dua edip yalvarırken gördüler.” Danyal 6:10-11. Ayrıca bkn. 1 Krallar 8:48.

27 “Rabbe şükretmek, övgüler sunmak üzere her sabah ve akşam tapınakta hazır bulunacaklardı.” 1 Tarihler 23:30.

28 Bkn. Berakoth 33a (*Soncino Babylonian Talmud*, tr. into English I. Epstein, <https://www.halakhah.com/tcontents.html>)

29 Maimonides, *Mishna Torah*, “hilkot tofila”, 1:5-8.

30 Günde üç vakit dua ritüeline dair bir referans Mezmurlar 55:16-17'de de bulunur: “Bense Tanrı'ya seslenirim, Rab kurtarır beni. Sabah, öğlen, akşam kederimden feryat ederim, O işitir sesimi.”

eda edilmese de 7, 3, 4 ya da 2 vakit duadan söz ettikleri bilinmektedir. Örneğin bazıları Mezmurlar 119:164'ten hareketle 7 vakit duadan söz etmişler,³¹ bazıları ise 1 Tarihler 23:30'dan hareketle³² sayıyı 2 ile sınırlamışlardır. Yine bazıları da Mezmurlar 55:17'de söz edilen üç vakit duaya Mezmurlar 119:62'den hareketle³³ dördüncü bir vakit daha eklemişlerdir.

Talmud'daki bazı verilerden, bu dönemde tapınağa girerken bazı ziyaretçilerin diz çöktükleri (*keriah*), ellerini ve ayaklarını açarak (*hiştahavah*) yüz üstü yere kapandıkları (*kidah*) ve zemini öptükleri anlaşılmaktadır.³⁴ Yine Talmud'da belirli durumlarda *mikve*'de tam yıkanma (*tevila*) ile Şema okunması, *tefillin* ve *tallit* giyilmesi öncesi bir çanakta ellerin yıkanmasına (*netilah yedayim*) atıfta bulunulur.³⁵ Ayrıca yılda bir kez, Yom Kipur'da (Kefaret Gününde) baş rahip, kullanılması yasak olan kutsal ismi (tetragrammaton) açıktan telaffuz ettiğinde bunu duyan herkesin tam secde yapmasından söz eder.³⁶ Bundan başka din adamının tapındaki kurban töreni sonrası secde yapmasından bahseder.³⁷

İkinci Tapınak döneminin sonlarına ait olan Hristiyan kutsal kitabında da Yahudilerin ibadet biçimiyle ilgili bazı verilere rastlanılır. Örneğin çeşitli incillerde, ana gövde Yahudi cemaatini oluşturan Ferisilerin ayakta dikilerek (*amidah*) ibadet ettiklerine dair kayıtlara yer verilir.³⁸

Babil Sürgünü sonrası MÖ 6. yy sonlarında (MÖ 538-515) inşa edilen ikinci tapınağın MS 70 yılında yıkılışı sonrası tapınak merkezli olarak icra edilen ibadet biçimleri ortadan kalkmıştır.³⁹ Bununla birlikte Talmud'da Rabbiler, günde üç vakitten oluşan ibadet geleneğine dikkat çekmişler,⁴⁰ ancak Rabbi Simeon gibi Talmudik figürler bu günlük ibadetlerin rutin bir görev (bir zorunluluk) olarak kabul edilmemesi gerektiğini de vurgulamışlardır.⁴¹

Günlük dualar tanzim edilmesi şeklinde benimsenen ve *avoda shebelov* (kalbin hizmeti) adı verilen⁴² bu ibadet yönteminin, günlük kurbanların ye-

31 "Doğru ilkelerin için seni günde yedi kez överim."

32 "RAB'be şükretmek, övgüler sunmak üzere her sabah ve akşam tapınakta hazır bulunacaklardı."

33 "Doğru hükümlerin için gece yarısı kalkıp sana şükrederim."

34 Sukkah 53a; Berakoth 34b. Ayrıca bkn. Megilah 22b.

35 Bkn. Berakoth 14b.

36 Bkn. J. Yoma 3.40d.

37 Tamid, Chapter VI.

38 "Ferisi ayakta dikilip kendi kendine şöyle dua etmiş: 'Tanrım, diğer insanlar gibi soyguncu, hak yiyici ve zina edici olmadığım için, hatta şu vergi görevlisi gibi olmadığım için sana şükrederim. Haftada iki gün oruç tutuyor, bütün kazancımın ondalığını veriyorum.'" Luka 18:11-12. Ayrıca bkn. Matta 6:5.

39 Firestone, "Rituals: Similarities, Influences, and Processes of Differentiation", s. 702.

40 Berakoth 4b, 26b.

41 Bkn. Avoth 2.13.

42 Basalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, c. 3, s. 726.

rine ikame edildiği söylenir. Sabah ibadetinin Hz. İbrahim tarafından, öğle sonrası ibadetinin Hz. Yakub tarafından, akşam ibadetinin de Hz. İshak tarafından teşekkül ettirildiği belirtilir.⁴³ Tapınağın henüz ayakta olduğu dönemlerde genelde tapınağa giriş ritüellerinin bir parçası olarak zaman zaman değişilen eğilme ve eller ve ayaklar açılarak yüzüstü yere kapanma şeklindeki ritüellerin tapınak sonrası dönemde arka planda kaldığı, günlük ibadette ana bir yer tutan on sekiz kutsamanın (takdis duasının)⁴⁴ hep ayakta (*amida*) eda edildiği görülür.⁴⁵ Bununla birlikte ibadette gözleri göğe kaldırmak, öne eğmek ve secde konusunda zaman zaman bir takım tartışmaların yapıldığı da görülmektedir.⁴⁶ Örneğin Levililer 26:1'den hareketle tapınak dışında taş secde etmenin yasaklandığına dair bir tartışma ile kutsal kişilerin, dualarına karşılık bulacaklarından emin olmadıkça ibadette diz çökmekten sakınmaları gerektiğine dair tartışmalara rastlanır. Bu tartışmada, aksi durumun, yani ibadette diz çöktüğü halde duaların kabul olmaması durumunun halkı, Tanrının adil olmadığı gibi bir yanlış kanaate sevk edebileceği tehlikesi içerdiğine dikkat çekilir.⁴⁷ Bu arada bazı din bilginlerinin ibadetlerinde kişisel bir tercih olarak eğilme ve yere kapanma ritüeline yer verdiklerine dair nadir bazı referanslara da rastlanılır. Mesela, birinci yüzyıl din bilgini Rabbi Akiva'nın ibadet esnasında eğilme ve secdeye yer verdiğine dair bir kayıt bulunmaktadır. Buna göre Akiva'yı ibadet esnasında odanın bir köşesinde bırakan kişiler geri döndüklerinde, onu tam karşı köşede bulmuşlardır. Bunun nedeni ise Akiva'nın ibadette yaptığı eğilme ve secde ritüelidir.

Bu dönemde manevi kirlilik durumunda mikve'de dinsel arınma bağlamında iki ritüel dikkati çekmektedir. Birincisi adet dönemi biten ya da doğum yapan kadınla ilgilidir. Bu durumda olan kadın belirli bir müddet geçtikten sonra mikve'de yıkanmak suretiyle arınmak zorundadır. Bu arınma gerçekleşmeksizin karı-koca ilişkileri haramdır; ancak bu dönem içindeki kirlilik kadının dua etmesine engel olarak görülmez.⁴⁸ Mikve'de yıkanmayla ilgili ikinci ritüel ise kendisinden meni gelen erkekle ilgilidir. Böylesi durumda olan bir kişi ibadet ya da Torah çalışması için mikve'de yıkanıp arınmak zorundadır. Nitekim günümüzde de bazı ultra-ortodoks Yahudi cemaatlerde erkeklerin her sabah dua için mikve'de yıkanması bir adet olarak kabul edilir.⁴⁹

43 Berakoth 26b.

44 Tefila günümüzde 19 beraha'dan oluşur. Basalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, c. 3, s. 726.

45 Ginzberg, "Adoration, The Forms of", s. 210.

46 Bkn. Yevamoth 105a;

47 Megillah 22b.

48 Talmudun Niddah kitabı böylesi durumlardaki kadınların temizlenme kurallarını detaylı olarak ele alır.

49 Hawary, "Prayer in Judaism and Islam", s. 719.

Tapınak döneminde kutsal mekân/tapınak ritüelinin bir parçası olarak özellikle kohenlerin (Harun oğullarının) manevi kirlilikten arınmak amacıyla ellerini ve ayaklarını yıkamaları kuralı,⁵⁰ tapınak sonrası dönemde yemek öncesi ya da belirli kirlilik durumlarında ellerin bileklere kadar yıkanarak temizlenmesi şeklinde sürdürülmüştür.⁵¹ Günlük ibadetler bağlamında ise, sadece sabah ibadetinde ellerin bileklere kadar yıkanması şeklindeki zorunlu olmayan bir ritüel karşımıza çıkmaktadır.⁵²

Babil Talmudu'nda su dışında bir şeyle ibadet öncesi ellerin temizlenmesi konusunda bir tartışma da dikkati çeker. Buna göre dua öncesi ellerin yıkanması şeklindeki temizlenme ritüelinin su bulunmadığı durumlarda toprak, çakıl taşı ya da talaş gibi bir şeyle yapılmasının temizlik anlamında kabul edilebilir olduğu tartışılmaktadır.⁵³

Tapınağın yıkılması sonrası döneme genel olarak bakıldığında bu dönem Yahudiliğinde Talmud öğretilerine dayalı Rabbinik gelenek doğrultusunda günlük üç dua ibadetine yer verildiği ve ayakta yapılan bu ibadette okunan dualara paralel olarak sallanma ve zaman zaman eğilme ritüelinin bulunduğu bilinmektedir. Tapınağın yıkılışı öncesi dönemde daha ziyade tapınak ve tapınakta kurban ritüeli merkezli, tapınağa girişte eğilme, diz çökme ve yüz üstü yere kapanma şeklinde icra edilen ibadet biçimlerinin bu dönemde bir tarafa bırakıldığı dikkati çekmektedir. Eller ve ayakların açılıp yüzü koyun yere uzanmak şeklindeki tam secdenin günlük ibadetlerden ziyade Yom Kipur'da uygulandığı,⁵⁴ ayrıca yeni yıl gününe tekabül eden Roş Haşana'da başın kol üzerine konulması şeklinde icra edilen bir çeşit secdeye de yer verildiği bilinmektedir. Günlük ibadete hazırlık anlamında zorunlu bir taharet uygulamasının olmadığı, ancak sabah kalkıldığında sabah duasına (*şaharit*) hazırlık babında ellerin bileklere kadar yıkanması şeklinde isteğe bağlı (zorunlu olmayan) bir ritüelin bulunduğu görülmektedir.

50 "Yıkanmak için tunç bir kazan yap. Ayaklığı da tunçtan olacak. Buluşma Çadırı ile sunağın arasına koyup içine su doldur. Harun'la oğulları ellerini, ayaklarını orada yıkayacaklar." Çıkış 30:18-19.

51 Bu konudaki geleneğe Hristiyan kutsal metinlerinde de atıfta bulunulur: "Ferisiler, hatta bütün Yahudiler, atalarının geleneği uyarınca ellerini iyice yıkamadan yemek yemezler. Keza, çarşıdan dönünce, yıkanmadan yemek yemezler. Ayrıca kâse, testi ve bakır kapların yıkanmasıyla ilgili başka birçok geleneğe de uyarlar." Markus 7:3-4. Ayrıca bkn. Matta 15:1-20.

52 Ellerin bileklere kadar yıkanması konusundaki kurallar Seder Tohoroth'in "Yedayim" kısmında ele alınır.

53 Bkn. Berakhot 15a.

54 Gürkan, S.L., *Yahudilik*, (dördüncü baskı), İstanbul: İSAM Yayınları 2012, s. 201.

İslam Egemenliği Dönemi

Kur'an'ın nüzulü döneminde Hicaz bölgesinde yaşayan Yahudilerin, Talmud öğretilerini esas alan Rabbinik geleneğe bağlı olduklarından kuşku yoktur. Nitekim Rabbinik gelenekte yer alan *rav* (*rabay*, *rabbanim*) ve *haver* terimlerinin Arapça formları, Kur'an'da Yahudi cemaatin dini önderleri için kullanılmaktadır:

لَوْلَا يَنْهَيْهِمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَأَكْلِهِمُ الشُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ

“Bunları, *rabbâniyyûn* ve *ahbâr* günah söz söylemekten ve haram yemekten sakındırsalardı ya! Yapmakta oldukları şey ne kötüdür!”⁵⁵

Bunlardan *rabbâniyyûn* (*rabbanim*) terimi, Babil Talmud geonimiyle (akademisiyle) ilgili bir kendini tanımlamadır; *ahbâr* (*haver*) ise Rabbinik elitin bir parçası olmamakla birlikte onlarla birlikte olan bir alt-sınıfı ifade etmektedir.⁵⁶

İslam'ın erken döneminde Hicaz bölgesinde (Medine ve civar bölgelerde) yaşayan Yahudilerin inanç esaslarını ve ibadet anlayışlarını gösteren kendilerine ait ilk elden bir kaynak elimizde olmamakla birlikte, halakayı, yani dini hukuku, Talmud geleneği çerçevesinde kabul ettikleri ve bu doğrultuda Rabbinik gelenekte uygulanmakta olduğu şekliyle ibadetlerini ifa ettikleri söylenebilir. Bu durumda yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, günlük ibadetle ilgili olarak Rabbinik gelenek doğrultusunda muhtemelen günlük ibadet öncesi (sabah kalkıldığında) el yıkama, ayakta yapılan (*amida*) ibadette okunan dualara paralel olarak sallanma gibi bazı ritüellere yer vermiş olmalıdırlar. Mabet sonrası dönemde şekillenen ibadet biçimine paralel olarak secde, Hicaz bölgesi Yahudilerince de günlük ibadetin zorunlu bir parçası olarak görülmemiş,⁵⁷ muhtemelen dönemin Rabbinik geleneğine paralel olarak Yom Kipur'da eller ve ayaklar açılıp yüz üstü yere kapanarak icra edilen bir gelenek olarak uygulanmıştır. Bununla birlikte secde, yine yukarıda değindiğimiz Talmud'daki Rabbi Aki-va'yla ilgili anlatıda da görüldüğü gibi zaman zaman bazı kişilerin ibadette yer verdikleri bir tutum olarak da görülmüş olmalıdır.⁵⁸ Nitekim Kur'an'da zaman

55 Maide 5/63. Ayrıca bkn. Maide 5/44; Ali İmran 3/79, 146; Tevbe 9/31, 34.

56 Newby, G.D., “The Jews of Arabia at the Birth of Islam”, A. Meddeb, B. Stora (eds.), *A History of Jewish-Muslim Relations: From the Origins to the Present Day*, Princeton University Press 2013, s. 46. Yahudi din bilgileriyle ilgili “Rabbi” tanımlamasına Matta incilinde de değinilir: “Meydanlarda selamlanmaktan ve insanların kendilerini ‘Rabbî’ diye çağırmasından zevk duyarlar.” Matta 23:7.

57 Bkn. Arslantaş, N., *Hiz. Muhammed Döneminde Yahudiler*, İstanbul: Kuramer 2016, s. 384-385. İslami dönemde Rabbinik Yahudilerin ibadetlerinde secde etmemeleri konusu 10. yy Karai din bilgini Kırkısânî tarafından da eleştiri konusu yapılmaktadır. Bkn. Arslantaş, *aynı eser*, s. 385 n. 220.

58 Mabedin yıkılışı sonrası Rabbinik gelenekte secdenin neredeyse tamamen ortadan kalkmış olmasının nedenlerine dair çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, secdenin daha ziyade mabetle ilişkili bir ritüel olarak uygulanması ve

zaman *ehli kitâb* olarak tanımlanan kesim içerisinde İslam mesajına olumlu baktığı ve Kur'an'a iman ettiği vurgulanan bazı kişilerin, geceleri ayakta durup secdeye kapandıklarının belirtilmesi bu bağlamda olmalıdır.⁵⁹

Diğer taraftan, Kur'an'ın nazil olduğu dönem Yahudilerinin kıyam, kıraat, rükû, secde ve dizüstü oturuş gibi rükünler içeren namaza olumlu bir gözle bakmadıkları bir realitedir. Nitekim Kur'an, Yahudilerin namaz ibadetini bir alay ve eğlence konusu yaptıkları tespitini yapmakta ve onları kınamaktadır:

وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُوءًا وَلَعِبًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ

“Siz namaza çağırdığınız vakit, onu alaya alıp eğlence yerine koyuyorlar. Bu şüphesiz onların akılları ermeyen bir toplum olmalarındandır.”⁶⁰

Bununla birlikte İslam egemenliği döneminin ilerleyen sürecinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında karşılıklı bir kültürel etkileşimin olduğu bir vakıadır. Nitekim bu nedenle olsa gerektir ki İslam düşünce ve bilim geleneğinde, felsefe, kelam ve tefsir başta olmak üzere çeşitli alanlarda Yahudi ve Hristiyan geleneği etkisiyle yeni bir takım yorum biçimleri ve ekoller ve buna bağlı literatür ortaya çıkmıştır. Ancak bu etkileşim tek yönlü bir durum olarak kalmamış, İslam toplumu içerisinde zımmî statüsüyle yaşayan birçok gayrimüslim kesimin bir şekilde İslam kültüründen etkilenmesi biçiminde de tezahür etmiştir. Nitekim Ortaçağ'da İslam egemenliği altında yaşamını sürdüren Yahudi geleneğinde önemli birçok Yahudi din bilgininin İslam kültürüyle yakın ilişki içerisinde olduğu ve başta kelam ve felsefe olmak üzere Müslüman dünyada yürütülen tartışmalardan ve üretilen fikirlerden uzak olmadıkları bilinmektedir. Hatta Yahudi toplumunun önde gelen çeşitli simalarının İslam kelamının, felsefesinin ve fıkhnın ciddi şekilde etkisi altında kaldığı tartışılmaktadır. Burada miladi 8. yüzyılda yaşayan ve Rabbinik Yahudilik karşıtı yaklaşımlarıyla tarih sahnesine çıkan Karai mezhebinin kurucusu Anan ben David ile Ortaçağ Rabbinik Yahudiliğinin önemli şahsiyetleri arasında 10. yüzyılda yaşayan Saadya Gaaon (Said ibn Yusuf el-Feyyumi, 882-942) ve 12. yy'da yaşamış olan Maimonides (Musa ibn Meymun, 1138-1204) gibi isimleri özellikle zikretmek gerekir. Bu etkileşim sürecinde, bir taraftan güçlü İslam etkisine karşı polemik tarzı eserler yazılmaya ve Müslümanlara bir bakıma cevap verilmeye çalışılırken, diğer taraftan bu din bilginlerince Yahudi geleneği çeşitli yönlerden gözden geçirilme yoluna

mabedin yıkılışı ile bu imkânın ortadan kalkması yanında, Yahudi geleneği içinde ortaya çıkan Hristiyanlığın bazı akımlarında secdeye yer verilmesinin Yahudileri secdeden uzaklaştırmış olabileceği tartışılmaktadır.

59 “Hepsi bir değildirler. Kitap ehli içinde, gece saatlerinde ayakta duran, secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okuyan bir topluluk da vardır. Allah'a ve ahiret gününe inanırlar, iyiliği emrederler, kötülükten vazgeçirmeye çalışırlar, hayır işlerinde de birbirleriyle yarışır. İşte onlar iyi insanlardır.” Ali İmran 113-114. Ayrıca bkn. İsra 17/107-109,

60 Maide 5/58.

gidilmiştir. Örneğin bunlardan Saadya Gaaon, dünyanın yaratılışı, Tanrının birliği, ilahi emirler, insan özgürlüğü ve yeniden diriliş gibi konular üzerinde durduğu *kitâbu'l-emânât ve'l-itikâd* başlıklı eserinde bir bakıma İslam kelamına cevap vermeye çalışmakta ve bunu yaparken, birçok araştırmacının not ettiği gibi, Mutezilenin etkisi altında kalmaktadır.⁶¹

Burada ele almakta olduğumuz günlük ibadetlerle ilgili olarak, özellikle Anan ben David ile ünlü din bilgini Maimonides üzerinde durulmayı hak etmektedir. Abbasî halifesi el-Mansur (755-774) zamanında yaşayan Anan ben David (y. 715-795) tarafından kurulan Karai mezhebi, Yahudiliği Rabbinik gelenekten arındırma iddiasıyla ortaya çıkan ve günümüze kadar varlığını devam ettiren dikkat çekici bir akımdır. Yahudi kutsal metni Tanah'la birlikte Talmud geleneğini esas alan Rabbinik Yahudilikten farklı olarak, dini konularda sadece Tanah'ı esas almayı ön plana çıkarmış ve Yahudi din bilgilerinin yani Rabayların yorum, görüş ve fetvalarına dayalı Talmud'un dinde referans olarak alınmasına karşı çıkmıştır. Bu yaklaşım doğrultusunda tüm Rabbinik ibadet şekillerini de sorgulamış ve ibadetleri kutsal kitaptan hareketle yeniden inşa etme yoluna gitmiştir.

Abbasiler döneminde bu özellikleriyle ortaya çıkan bu akımın neden ya da nelerden etkilendiği ciddi bir tartışma konusudur. Ancak birçok araştırmacı Anan ben David'in, İslam düşüncesinden ve fıkından etkilenmiş olduğu hususunda hem fikirdir. Nitekim Karai geleneğine ait bazı rivayetler de bunu desteklemektedir. Öyle ki anonim (yazarı belli olmayan) bir Karai eserinde Hanefilik mezhebi imamı Ebû Hanîfe Numan bin Sabit'in, Anan ben David'in Müslüman akıl hocası/danışmanı olduğu belirtilir. Elia ben Abraham'a göre Anan ben David, Yahudi cemaat tarafından ayrılıkçı bir kişi olarak suçlanıp, Müslüman yöneticilerce bu nedenle hapse atıldığında, hapishanede meşhur İslam hukukçusu Ebû Hanîfe Numan bin Sabit'le bir müddet bir arada kalmış, onunla yaptığı görüşmelerden ve tartışmalardan etkilenmiştir.⁶² Öyle ki kendisine yöneltilen suçlamalardan ve bununla ilgili verilen cezadan kurtulabilmek için de Ebû Hanîfe'nin tavsiyesinden yararlanmış; ondan aldığı akılla, kendi hareketinin farklı bir dini akım/mezhep olduğunu savunmuş ve bu sayede hapishaneden kurtulmuştur.

Anan ben David, kendisi üzerinde fikirleriyle etkili olan Ebû Hanîfe'nin özellikle *re'y* anlayışından ve kıyas yönteminden hayli etkilenmiştir. Öyle ki

61 Bkn. Kalimi, I., "Medieval Sephardic-Oriental Jewish Bible Exegesis: The Contributions of Saadia Gaaon and Abraham ibn Ezra", Z. Zohar (ed.), *Sephardic and Mizrahi Jewry: From the Golden Age of Spain to Modern Times*, New York University Press 2005, s. 104, 117 n. 13; Gürkan, *Yahudilik*, s. 47, 114.

62 Bkn. de Harkavy, A., "Anan ben David: Founder of the Karaite Sect", *The Jewish Encyclopedia*, Isidore Singer, 1906 edition, New York, v. 1, s. 554-555.

bu iki hususun Karailiğin de özellikleri arasında olduğuna dikkat çekilir.⁶³ Rabbinik Yahudi geleneğine karşı çıkan ve onun ibadet anlayışını reddeden Karailik akımının, İslam kelmından ve fıkından ciddi şekilde etkilenmiş olduğu Karai geleneği incelendiğinde daha iyi anlaşılmaktadır. Çeşitli araştırmacılar, İslam hukuk usulünün kitap, sünnet, icmâ ve kıyas şeklindeki referans sıralamasının önemli ölçüde Karai geleneği tarafından da adapte edildiğinde hem fikirdirler. Nitekim İslam fıkıh usulüne paralel şekilde Karai geleneğinde de kutsal kitabın hukukta ilk referans olarak kabul edildiğini ve sonra da icmanın (*'edah* ya da *qibbus*) ve kıyasın (*heqqeş*) esas alındığını ifade ederler.⁶⁴ Benzer şekilde Rabbinik Yahudilikte fazla bir önem arz etmeyen ve günlük ibadetlerde yer verilmeyen tam rükû, secde, diz üstü oturuş gibi bazı rükünlere Karai geleneğinde yer verilmesi de İslam fıkıh ekollerinin bir etkisidir. Günlük ibadette günümüze kadar uygulanagelen bu ibadet şekilleriyle ilgili olarak 15. yy Karai din bilgini Edirneli Elijah Başyati ibadette 8 vücut hareketine dikkat çekmiştir. Bunlar ibadet esnasında ayakta durma, elleri kaldırma, boyun bükme, gözleri göğe doğru kaldırma, başı hızla eğme, diz seviyesine kadar eğilme, diz çökme ve tam secde etmedir. Bu geleneğin İslam etkisiyle ortaya çıktığı, özellikle de Karai mezhebinin kurucusu Anan ben David üzerinde etkili olan Hanefi fıkının etkisiyle bu geleneğin teşekkül ettiği, araştırmacılarca altı çizilen bir husustur.⁶⁵

İslami dönemde Karai Yahudiliğinin savunduğu fikirler ve Yahudi dini yaşantısına dair (bu arada günlük ibadetlere dair) yaptığı düzenlemeler Rabbinik geleneğe bağlı Yahudi din adamlarınca ve rabaylarca bir taraftan eleştiri ve tartışma konusu yapılırken, diğer taraftan Rabbinik gelenek de kendisini yenilemekten geri durmamıştır. Nitekim bu çaba neticesinde amentü formülasyonu (*emunot*) çalışmalarından Yahudi hukukunun kodifiye edilmesine kadar birçok çalışma yapılmıştır. Bu hususta Ortaçağ Rabbinik Yahudiliğinde yukarıda kısaca bahsettiğimiz Saadya Gaaon ile Maimonides'in kuşkusuz özel yeri vardır. Her iki isim de Ortodoks Yahudiliğin amentüsünün formüle edilmesinden, Yahudi kelmalarının ve din felsefesinin temsil edilmesine ve yanlış düşüncelere ve akımlara karşı doğru kabul edilen inançlarla düşüncelerin savunulmasına kadar birçok çalışma yapmış ve haklı olarak günümüz Yahudiliği üzerinde üzerine kalıcı bir etki bırakmışlardır.

63 Bkn. Astren, F., "Karaites Historiography and Historical Consciousness", M. Polliack (ed.), *Karaite Judaism: A Guide to its History and Literary Sources*, Leiden: Brill 2003, s. 35; Gil, M., "The Origins of the Karaites", M. Polliack (ed.), *Karaite Judaism: A Guide to its History and Literary Sources*, Leiden: Brill 2003, s. 77. Anan'ın hapishane yaşamıyla ilgili rivayetler bazılarınca eleştirilmiştir. Bkn. Gil, "The Origins of the Karaites", s. 78.

64 Bkn. Astren, F., "Islamic Contexts of Medieval Karaism", M. Polliack (ed.), *Karaite Judaism: A Guide to its History and Literary Sources*, Leiden: Brill 2003, s. 161.

65 Bkn. Elijah Bashitsi, *Aderet Eliyahu*, 104b, Odessa: Y. Beim 1870 (L. Ginzberg, "Adoration, Forms of", 210-211'den naklen).

Birçok araştırmacı önceki dönemde yetişmiş Farabi (v. 950), İbn Sina (v. 1037), İbn Bâcce (v. 1138) ve Gazzali (v. 1111) ile Maimonides'in çağdaşı olan İbn Rüşd (v. 1198) gibi birçok ünlü İslam düşünürünün/felsefecisinin Maimonides'in fikirleri üzerinde etkili olduğu kanaati taşır⁶⁶ ve dolayısıyla Maimonides'in 12. ve 13. yy İslam düşüncesinden bağımsız ele alınmaması gerektiğini vurgular. Maimonides tarafından derlenen on üç maddelik amen-tü formülasyonu terkibi İslam kelamıyla ve İslam iman esaslarıyla karşılaştırılma açısından ilginçtir.

İslam kültürünün Maimonides üzerindeki etkisi yalnızca felsefe ve kelam ile sınırlı değildir; Joel Kramer ve Gideon Libson gibi çeşitli araştırmacıların da vurguladığı gibi⁶⁷ İslam fıkhi ve fıkıh terminolojisi de Maimonides üzerinde etkili olmuştur. Nitekim Maimonides'in Mişna üzerine tefsiri (*kitâbu's-sirâc*) İslam fıkıh usulü geleneğinin etkisini taşımaktadır.⁶⁸ Yine o, Torah üzerine yaptığı kodifikasyonda, *mişna torah*'da, kendisinden yaklaşık 200 yıl kadar önce yaşayan Anan ben David'in kurucusu olduğu Karailik akımında olduğu gibi Yahudi günlük ibadetleri konusunda da bir düzenleme yapmıştır. Sözlü Yahudi geleneğinin ifadesi olan Talmud'a dayalı Rabbinik geleneği reddeden Karai geleneğinin aksine Maimonides, Mişna Torah'ın "hilkot tefila" kısmında Talmud'daki Rabbinik yazarların görüşlerini yorumlama suretiyle günlük ibadetleri yeniden ele almıştır.

Maimonides'in günlük ibadetler konusundaki yaklaşımları genel itibarla yukarıda tanımladığımız şekilde Talmud'da günlük ibadetler konusundaki verilere paraleldir. Ancak bununla birlikte Maimonides'in ibadetlerle ilgili yaptığı tanımlamalarda ve düzenlemelerde içinde yaşadığı dönemdeki egemen İslam kültürünün etkisiyle rükû ve secde gibi hareketlere de vurgu yaptığı görülmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, dize doğru tam eğilme şeklindeki rükû ile tam secde genel günlük ibadetin bir parçası olmayıp genelde İkinci Tapınak döneminde tapınağa giriş esnasında yapılan bir ritüeldir. Tapınağın yıkılışı sonrası dönemde ise bunlar bir tarafa bırakılmış, yalnızca Yom Kipur gibi dönemlerde belirli durumlarda icra edilen ya da Rabbi

66 Maimonides üzerindeki İslami etki konusunda örneğin bkn. Ivry, A.L., "Islamic and Greek Influences on Maimonides", in S. Pines, Y. Yavel (eds.), *Maimonides and Philosophy*, Dordrecht 1986, s. 139-156; Pessin, S., *The Influence of Islamic Thought on Maimonides*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N Zalta, 2005; Storm, J.-Erik G., "The Influence of Islamic Sects on Maimonides: Weighing the Evidence", http://www.academia.edu/24821053/The_Influence_of_Islamic_Sects_on_Maimonides_Weighing_The_Evidence

67 Bkn. Libson, G., "Interaction between Islamic Law and Jewish Law During the Middle Ages", in E.L. Cuomo (ed.), *Law in Multicultural Societies*, Jerusalem 1989; Stroumsa, S., *Maimonides in His World: Portrait of a Mediterranean Thinker*, Princeton University Press 2009, s. 65-66.

68 Gürkan, *Yahudilik*, s. 47.

Akiba örneğinde olduğu gibi bazı münferit durumlarda nadiren görülen bir ritüel haline gelmiştir. Diğer taraftan günde üç vakit olan ve zorunlu olarak da görülmeyen ibadet, hafifçe eğilmelerle birlikte ayakta icra edilen bir ritüel olarak süregelmiştir. Nitekim Maimonides de ana hatları itibarıyla bu ritüele eserinde yer vermiştir. Örneğin ibadetin sayısının her kişinin yeteneğine/istidadına göre değişebileceğini, kimi günde bir kez kimi de birkaç kez kutsal tapınak yönüne (Kudüs'e) dönerek ibadet edebileceğini belirtmiştir.⁶⁹ Günlük üç vakit ibadetin (*şaharit*, *minha* ve *arvit*) Ezra tarafından teşekkül ettirildiği, buna Şabat'ta, bayramlarda ve Roş Kodeş'te *musaf*'ın eklendiğini, Yom Kipur'da ise bir beşinci ibadet olan *neilah*'ın ilave edildiğini belirtmiştir.⁷⁰ Bununla birlikte daha önceki uygulamalarda alışılmadık bazı kurallar Maimonides tarafından vurgulanmıştır. Bunlar arasında örneğin sabah ibadeti için kişinin yüzünü, ellerini ve ayaklarını yıkadıktan sonra ibadete başlaması,⁷¹ ibadette vücudun örtünmesi, ibadet mekânının temizlenmesi, dikkati dağıtacak şeylerden uzak olma ve kalben niyet gibi durumlara dikkat edilmesi⁷² ile ibadet esnasında ayakta durma, tapınağa yönelme, vücudu ibadete hazırlama, uygun giysi, uygun yer, sesini ayarlama, eğilme ve secde-den oluşan sekiz hususa riayet edilmesi gerektiğinin vurgulanması⁷³ dikkat çekicidir. Maimonides tarafından belirtilen, sabah kalkıldığında ve sabah duası öncesi bu geleneksel temizlenme ritüeli zorunlu değildir.⁷⁴ Yine Maimonides'in kişi ayakta ibadet ederken ayaklarının yan yana olması gerektiği, gözlerinin aşağıya, kalbinin ise yukarıya yönelik olması, sağ el sol elin üzerinde olacak şekilde ellerin kalp üzerinde olması gerektiği ve amidada dua okurken kişinin sesini fazla yükseltmemesi ama çok sessiz de olmaması, kendi sesini duyabileceği tonda dua etmesi gerektiği yönündeki vurguları da oldukça dikkat çekicidir.⁷⁵

Daha önceki dönemde görülmeyen ve Maimonides tarafından Mişna Torah'da günlük ibadetlerle ilgili belirtilen bu dikkat çekici kuralların İslam ibadet usulü ile yakın benzerliği doğal olarak akla İslami etki çağrışımını getirmektedir. İslam felsefesinden ve kelimelerinden etkilenmiş olan Maimonides, -daha önceleri Anan ben David'in yaptığı gibi- günlük ibadetteki usuller konusunda da İslam fıkından etkilenmiş gözükmemektedir. Maimonides'in günlük ibadetlerle ilgili bu düzenlemeleri Yahudi literatürüne dayandırma çabaları bu durumu değiştirmemektedir.

69 Maimonides, *Mishna Torah*, "hilkot tofila", 1:3.

70 Maimonides, *Mishna Torah*, "hilkot tofila", 1:8.

71 Maimonides, *Mishna Torah*, "hilkot tofila", 4:3.

72 Maimonides, *Mishna Torah*, "hilkot tofila", 4:1.

73 Maimonides, *Mishna Torah*, "hilkot tofila", 5:1.

74 Firestone, "Rituals: Similarities, Influences, and Processes of Differentiation", s. 706.

75 Maimonides, *Mishna Torah*, "hilkot tofila", 5:4, 9.

Mişna Torah'da günlük ibadette eğilme ve secde hususuna riayeti vurgulayan Maimonides'in diğer taraftan İslam'daki secde ve rükû ile ilgili olarak, bunun bir putperest adetin devamı olduğu imasında bulunması da manidardır. Maimonides'in bu yaklaşımı Ortaçağ'da İslam egemenliği döneminde Yahudi geleneğinin Müslümanların namazındaki secde ve rükûya yönelik eleştirel yaklaşımlarına dikkat çekici bir örnek mahiyetindedir. Bu konuda Maimonides görüşlerini, Müslümanların hac ibadeti üzerine polemik yapan bir hahama gönderdiği *İggeret ha-Şemad* adıyla bilinen bir mektupta ifade etmektedir. Maimonides, yaşadığı zamanda Mekke'de putlar bulunduğu ve Müslümanların hac ibadetinin içerik itibarıyla putperest bir yapı arzettiği yönünde görüş bildiren bu hahama karşı, Müslümanların putperest olmadıklarını belirtirken, secde ve rükû sırasında baş eğme şeklindeki ibadet biçimleriyle putperest ibadet biçimleri arasında irtibat kurmaktadır. Maimonides bir taraftan dünyada hiçbir Müslümanın diliyle ya da kalbiyle putperestlik amaçlı ibadet etmediğini söylerken, diğer taraftan Peor putuna ibadet şekliyle Müslümanların ibadet şekli arasında bağ kurmakta ve secde ve rükûyu bu puta tapma ile ilişkilendirmektedir.⁷⁶

Özetle Kur'an'ın nazil olduğu dönem Yahudi geleneğinde günlük ibadetler Talmud öğretilerine paralel tarzda eda edilmektedir. Buna göre günlük ibadetler; zorunlu olmayan ve ayakta bazen hafif eğilmelerle icra edilen günde üç vakit dua şeklinde bir ibadet biçiminden ibarettir. Bu ibadetler arasında sabah ibadeti yine zorunlu olmayan bir el yıkama ritüeli de içermektedir. Ancak İslam egemenliği döneminin ilerleyen devirlerinde, kabaca Abbasiler dönemi ve sonrasında gerek Karai Yahudiliğinde gerekse ana gövdeyi oluşturan Rabbinik Yahudilikte şekil olarak günlük ibadetlerde ve ibadete hazırlıkta daha önceki dönemlerde olmayan birtakım düzenlemeler ortaya çıkmıştır. Yüzün, ellerin ve ayakların yıkanması ve ibadette dizlere doğru tam eğilme ve secde gibi rükünler içeren bu düzenlemeler, her ne kadar Yahudi geleneği içerisinde referansla temellendirilmeye çalışılsa da açıkça İslam fıkhnın etkisiyle ortaya çıkan bir yeniliktir.

Günümüz Yahudiliğinde Günlük İbadet

Günümüz Ortodoks Yahudi geleneğinde günde üç kez ibadet geleneği (sabah icra edilen *Şaharit*, öğle sonrası yapılan *Minha* ve akşam yapılan *Arvit ya da Maariv*) devam etmektedir. Sabah kalkıldığında ve sabah duası öncesi zorunlu olmayan bir temizlenme ritüeli vardır.⁷⁷ Bu ibadetler şekil ve biçim

76 Bkn. Meral, Y., *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı: İbn Meymun (Maimonides) Örneği*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2017, s.187-190.

77 Firestone, "Rituals: Similarities, Influences, and Processes of Differentiation", s. 706.

olarak İslam'daki namazdan farklıdır. Kudüs'teki tapınağa yönelerek yapılan bu ibadetler ayakta eda edilmekte ve ibadet esnasında eğilme, ileri geri hareket etme gibi ritüeller içermektedir. Bununla birlikte Ortodoks Yahudilik içerisindeki bazı grupların Maimonides'in Mişna Torah'ında bahsedildiği tarzda Yahudi günlük ibadetlerinde ayakta durma, eğilme, oturma, secde ve sallanma şeklindeki rükünlere vurgu yaptığı ve günümüz Yahudi ibadetini bu şekilde yeniden inşa etme doğrultusunda bir çaba içinde olduğu da bilinmektedir.⁷⁸ Ayrıca Yemen ve Etiyopya Yahudileri gibi Rabbinik gelenek bağılı bazı gruplarla Karai Yahudileri ve Samiriler⁷⁹ gibi Rabbinik geleneğe bağlı olmayan bazı cemaatlerin de ibadette rüku ve secdeye yer verdikleri bilinmektedir. Bunlardan Yemen Yahudileri günlük ibadetlerinde *amida* sonrası niyazda da (*tahanum*) secdeye yer verirler. Bundan başka Ortodoks Aşkanazi Yahudi cemaatinin kutsal Roş Haşana ve Yom Kipur'da secdeye yer vermekte olduğu bilinmektedir.

Diğer taraftan günümüz Yahudiliğinde günlük ibadetin İslam'daki namazla karşılaştırılması açısından dikkat çekici bir örnek "Talmide ha Rambam" (Rambam'ın öğrencileri) ve "Dor Daim" gibi isimlerle bilinen revizyonist/öze dönüşçü bazı grupların uygulamalarıdır. İnternet ortamında dolaşan bu gruplara ait videolar, sıklıkla namazla Yahudi günlük ibadeti karşılaştırmasına örnek olarak kullanılmakta, Yahudilerin bu ibadetinin hemen hemen İslam'daki namazla aynı olduğu tezi bununla desteklenmeye çalışılmaktadır.

Özellikle Maimonides'in Mişna Torah'ını kendilerine yol gösterici bir referans olarak alan bu gruplar, aralarında bazı farklılıklar olmakla birlikte Yahudi ibadetini biçim ve içerik açısından yukarıda tanımladığımız gibi Maimonides'ten hareketle yeniden yapılandırmaya, inşa etmeye çalışmaktadır. Ana gövde Ortodoks cemaat tarafından kabul görmeyen marjinal kesim-

78 Bu konuda örneğin bkn. Donin, *To Pray as a Jew: A Guide to the Prayer Book and Synagogue Service*, s. 37 vd; Ben Abrahamson'un "Tracing the Derivation of Prayer Positions from Torah, to Temple Times, to the Modern Practice" (http://ebooks.rahnuma.org/religion/Comparative_Religions/Islamic-Jewish%20Prayer%20Positions.pdf)

79 İbadetlerinde Gerizim Dağı'na yönelen Samirilerde sabah ve akşam olmak üzere günlük iki duaya ilaveten Şabat'ta öğle sonrası üçüncü bir dua daha vardır. Samiriler, dua öncesi eller, ağız, burun, yüz ve ayakların yıkanması şeklinde bir ritüele de yer verirler. Araştırmacılar İslami dönemlerden itibaren mevcudiyeti bilinen bu uygulamanın ne kadar eskiye dayandığını tespitin zorluğuna dikkat çekerler. Bkn. Pummer, R., "Samaritan Rituals and Customs", A.D. Crown (ed.), *The Samaritans*, Tübingen: Mohr 1989, s. 651, 676. Bununla birlikte birçok araştırmacı, tıpkı yukarıda Karailik ve Rabbinik Yahudilik örneklerinde de vurguladığımız gibi, İslam egemenliği döneminde Samiriliğin de İslam'dan etkilendiğini tartışmaktadır. Özellikle Samiri din hukukunun (halakasının) İslami terminolojinin ciddi etkisi altında olduğuna, yine *kitâbu't-tabbâh* gibi Samiri dini literatüründe kelam gibi İslam bilim dallarının etkisinin görüldüğüne dikkat çekilmektedir. Bkn. Wedel, G., "Halachic Literature", A.D. Crown (ed.), *The Samaritans*, Tübingen: Mohr 1989, s. 468-471; Shehadeh, H., "The Arabic Translation of the Samaritan Pentateuch", A.D. Crown (ed.), *The Samaritans*, Tübingen: Mohr 1989, s. 480, 487.

ler olan bu gruplardan özellikle Talmide ha-Rambam, ya da Rambamcılar, diğerlerine göre Talmud'a dayalı dini hukukun, halakanın, en ideal şekilde Maimonides'in Mişna Torah'ından hareketle yeniden ihya edileceğini kabul konusunda daha katıdırlar. Bu gruplar, yere kapanma şeklindeki secdenin yalnızca kutsal günlerde değil yıl boyu Amida'nın her eğilme rüknünde yapılması gerektiğini düşünmektedirler.

Sonuç

Sonuç olarak; Yahudilik tarihinde günlük dua ibadeti açısından iki önemli dönem vardır. Bunlardan ilki Ezra dönemidir; bu dönemde Ezra daha önceki devirlerdeki tapınak merkezli kurban törenlerinden hareketle dua ağırlıklı bazı günlük ibadetleri ve bu ibadetlerdeki kutsama dualarını sistematize etmiştir. Böylelikle sabah, öğle sonrası ve akşam icra edilen günlük ibadetlerle, Şabat ve kutsal günlerde sabah sonrası ilave bir dua ile Yom Kipur'da eda edilen bir diğer dua ritüeli ortaya çıkmıştır. Ayakta icra edilen bu günlük ibadetler için ellerin bileklere kadar yıkanması şeklinde zorunlu olmayan bir arınma ritüeli de söz konusudur. Günlük ibadetler konusunda Talmud (ve buna dayalı Rabbinik) geleneği önemli ölçüde Ezra başkanlığındaki heyet tarafından belirlenen bu düzenlemeye dayalıdır. Talmud'da bireysel bir tercih olarak nadiren ibadette secdeye yer verildiğine dair bazı anlatılar yer alsa da bu dönem günlük ibadetlerinde tam rükû ve secde gibi rükünler yer almamaktadır. BU dönem Yahudiliği günlük ibadetleri zaman zaman eğilme şeklindeki sallanmalarla ayakta icra edilen bir dua olarak İslam'daki namazdan tamamen farklı bir yapı arzetmektedir. Kur'an'ın nazil olduğu dönem Hicaz bölgesi Yahudileri de Rabbinik gelenekteki bu yapıyı sürdürmüşlerdir.

Yahudilikte günlük ibadetlerin gelişimi açısından ikinci önemli dönem İslam egemenliği dönemidir. İslam egemenliği altında İslam kelamından, felsefesinden ve fıkından ciddi şekilde etkilenen Yahudi din bilginlerinden bir kısmının Abbasiler döneminden itibaren günlük ibadetler konusunu da İslam fikhı doğrultusunda yeniden revize etme yoluna gitmişlerdir. Böylelikle 8. yy'da Anan ben David, Talmud'u esas alan Rabbinik Yahudiliği reddederek sonraları Karailik diye adlandırılan bir akımın teşekkülünü sağlamış ve bu akım Yahudiliğin günlük ibadetlerini İslam'daki namaza benzer şekilde yeniden düzenlemiştir. Benzer bir çaba Rabbinik gelenek içerisinde 12. yy'da Maimonides tarafından da gerçekleştirilmiştir. Günümüz Ortodoks Yahudiliği üzerinde de oldukça etkili olan Maimonides, *Mişna Torah* isimli önemli çalışmasında Yahudi günlük ibadetlerini İslam'daki namaza benzer bir tarzda yeniden yorumlamıştır. Kuşkusuz bu din bilginleri günlük ibadetleri yeniden revize ederken kendi dini referanslarından hareketle bunu yaptıkları iddia-

sındadırlar; ancak daha önceki dönemlerde bir kural olarak görülmeyen ya da uygulanmayan bazı kurallar ihdas etmeleri ve bunda İslam'daki namazın rükünlerine paralel bir sistematığı esas alarak yapmaları, onların bu çabalarında İslam fıkhnının etkisini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır.

İslam egemenliği döneminde Anan ben David ve Maimonides gibi din bilginlerince Yahudi günlük ibadetleri konusunda yapılan bu düzenleme günümüze kadar Rabbinik geleneğe bağlı olmayan Karai Yahudileri ile Rabbinik geleneğe bağlı Yemen ve Etiyopya Yahudileri gibi bazı gruplar tarafından yaşatılmıştır. Bununla birlikte Ortodoks Yahudilerin çoğunluğu daha önceki Talmud geleneği doğrultusunda günlük ibadetlerin ayakta bazı sallanmalarla eda edilen bir ibadet şeklinde kabul etmişlerdir. Bundan başka bu gruplar Yom Kipur gibi kutsal günlerde ibadetlerini secdeyi de içerecek şekilde icra etmektedirler. Bununla birlikte kabaca son bir buçuk asırdır Ortodoks Yahudilik içerisinde Talmud'u ve dini hukuku (halakayı) Maimonides'in yorumları doğrultusunda anlamayı esas alan bazı akımlar, diğer konularda olduğu gibi günlük ibadetlerin icrası konusunda da Maimonides'in görüşlerini esas almayı ön plana çıkarmışlardır. Talmide ha-Rambam, Rambamistler ya da Dor Daim gibi isimlerle anılan ve aralarında Kabala'ya ilişkin bazı konularda farklılıklar olan bu gruplar Yahudi günlük ibadetlerini Maimonides'in Mişna Torah'da tarif ettiği tarzda, yani ayakta durma, tam eğilme, tam secde ve oturuş gibi rükünleri de içerecek şekilde toplam 8 rükünden oluşan bir şekilde eda etmeye dayalı olarak yeniden revize etme yönünde bir çaba ve kamuoyu oluşturma gayreti içerisinde oldukları görülmektedir.

Kaynakça

- ABRAHAMSON, B., "Tracing the Derivation of Prayer Positions from Torah, to Temple Times, to the Modern Practice", 2010, http://ebooks.rahnuma.org/religion/Comparative_Religions/Islamic-Jewish%20Prayer%20Positions.pdf
- ARSLANTAŞ, N., *Hız Muhammed Döneminde Yahudiler*, İstanbul: Kuramer 2016.
- ASTREN, F., "Karaite Historiography and Historical Consciousness", M. Polliack (ed.), *Karaite Judaism: A Guide to its History and Literary Sources*, Leiden: Brill 2003.
- Astren, F., "Islamic Contexts of Medieval Karaism", M. Polliack (ed.), *Karaite Judaism: A Guide to its History and Literary Sources*, Leiden: Brill 2003.
- BASALEL, Y., *Yahudilik Ansiklopedisi*, İstanbul: Gözlem 2002.
- DE HARKAVY, A., "Anan ben David: Founder of the Karaite Sect", *The Jewish Encyclopedia*, Isidore Singer, 1906 edition, New York, v. 1.
- DONİN, H. Halevi, *To Pray as a Jew: A Guide to the Prayer Book and Synagogue Service*, Basic Books 1980.
- FİRESTONE, R., "Rituals: Similarities, Influences, and Processes of Differentiation", A. Meddeb, B. Stora (eds.), *A History of Jewish-Muslim Relations: From the Origins to the Present Day*, Princeton University Press 2013.
- FREEMAN, T., "What is Tefillah? A Labor of the Heart", https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/1452805/jewish/Tefillah.htm
- GİL, M., "The Origins of the Karaites", M. Polliack (ed.), *Karaite Judaism: A Guide to its History and Literary Sources*, Leiden: Brill 2003.
- GİNBERG, L., "Adoration, Forms of", *The Jewish Encyclopedia*, 1906, c.1, s.211, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/855-adoration-forms-of>
- GÜNDÜZ, Ş., "Kur'an kıssalarının kaynağı Eski Ahit mi? Yapı, muhteva ve kaynak açısından Torah kıssaları", *Kur'an Kıssalarının Anlam ve Değeri (IV. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu)*, Ankara: Fecr, 1998.
- GÜRKAN, S.L., *Yahudilik*, (dördüncü baskı), İstanbul: İSAM Yayınları 2012.
- HAWARY, M., "Prayer in Judaism and Islam", A. Meddeb, B. Stora (eds.), *A History of Jewish-Muslim Relations: From the Origins to the Present Day*, Princeton University Press 2013.
- IVRY, A.L., "Islamic and Greek Influences on Maimonides", in S. Pines, Y. Yavel (eds.), *Maimonides and Philosophy*, Dordrecht 1986.
- İBN HİŞÂM, *Sîretü İbn Hişâm*, Mısır 1955.
- JEFFERY, A., *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Leiden: Brill 2007.
- KALİMİ, I., "Medieval Sephardic-Oriental Jewish Bible Exegesis: The Contributions of Saadia Gaaon and Abraham ibn Ezra", Z. Zohar (ed.), *Sephardic and Mizrahi Jewry: From the Golden Age of Spain to Modern Times*, New York University Press 2005.
- LİBSON, G., "Interaction between Islamic Law and Jewish Law During the Middle Ages", in E.I. Cuomo (ed.), *Law in Multicultural Societies*, Jerusalem 1989.
- MAİMONİDES, *Mishna Torah*, İngilizceye çeviri Eliyahu Touger, https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/920161/jewish/Tefilah-and-Birkat-Kohanim-Chapter-One.htm
- MANNOT, G., "Şalât", in: *Encyclopaedia of Islam*, H.A.R. Gibb (ve diğerleri), Leiden, c. 8.
- MERAL, Y., *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı: İbn Meymun (Maimonides) Örneği*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2017.

- NEWBY, G.D., "The Jews of Arabia at the Birth of Islam", A. Meddeb, B. Stora (eds.), *A History of Jewish-Muslim Relations: From the Origins to the Present Day*, Princeton University Press 2013.
- PESSİN, S., "The Influence of Islamic Thought on Maimonides", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N Zalta, 2005.
- PUMMER, R., "Samaritan Rituals and Customs", A.D. Crown (ed.), *The Samaritans*, Tübingen: Mohr 1989.
- SHEHADEH, H., "The Arabic Translation of the Samaritan Pentateuch", A.D. Crown (ed.), *The Samaritans*, Tübingen: Mohr 1989.
- Soncino Babylonian Talmud*, tr. into English I. Epstein, <https://www.halakhah.com/tcontents.html>
- SCHACHT, J., "Wudu", *The First Encyclopaedia of Islam*, 1913-1936, Brill 1993.
- STORM, J.-Erik G., "The Influence of Islamic Sects on Maimonides: Weighing the Evidence", http://www.academia.edu/24821053/The_Influence_of_Islamic_Sects_on_Maimonides_Weighing_The_Evidence
- STROUMSA, S., *Maimonides in His World: Portrait of a Mediterranean Thinker*, Princeton University Press 2009.
- WEDEL, G., "Halachic Literature", A.D. Crown (ed.), *The Samaritans*, Tübingen: Mohr 1989.